

STVARANJE MODERNOG KULTURNOG IDENTITETA BEOGRADA*

Mirjana ROTER
BLAGOJEVIĆ
Univerzitet u Beogradu,
Arhitektonski fakultet, Beograd

U rekonstrukciji Beograda i izgradnji u istorijskim ambijentima sve više je prisutan negativan odnos prema očuvanju najstarijih stambenih zgrada nastalih u periodu do Prvog svetskog rata, jer su one uglavnom u veoma lošem stanju očuvanosti. Neophodno je da se ovaj trend zaustavi i delovanje usaglasi sa savremenom doktrinom zaštite u svetu koja se zalaže za humanu dimenziju održivog razvoja i poštovanje identiteta, autentičnosti i slojevitost istorijskih ambijenata. Upravo porodične kuće i višeporodične stambene zgrade nastale u gradu tokom XIX i početkom XX veka u savremenom dobu svedoče o počecima njegovog modernog razvoja i prosperiteta. One su bile odraz integracije srpskog duštva u evropsko, ali i viševekovnog razvoja pod orijentalnim uticajem. S jedne strane, u sebi sadrže globalne karakteristike evropskih stambenih koncepata i dokaz su integracije Srbije u savremene tokove, a s druge strane imaju brojne autentične karakteristike koje ih izdvajaju i daju im posebnu vrednost kao izraza očuvanja identiteta i autohtone tradicije. Njihovim nestajanjem gube se osnovne istorijske i kulturne vrednosti starih ambijenata, dokazi njihovog nastajanja i razvoja, slojeviti karakter arhitekture i prepoznatljivost. Onemogućava se praćenje i sagledavanje kontinuiteta razvoja stambene izgradnje u Srbiji i porekla modernih shema koje su nastale u narednim periodima.

Ključne reči: identitet, tradicija, autentičnost, graditeljsko nasleđe, stambena arhitektura

Uvod – značaj očuvanje značenja, identiteta i autentičnosti istorijskih mesta

GRADOVI U KOJIMA ŽIVIMO ODRAZ SU INTERAKCIJE istorije i kulture prethodnih generacija sa savremenim trenutkom. Moderni urba-

* Ovaj rad nastao je iz projekta Modernizacija Zapadnog Balkana Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije (ev. br. 177009).

nistički razvoj od početka 20. veka, a naročito tokom druge polovine veka, doveo je do uniformnog izgleda savremenih gradova, kao posledice sličnih životnih i kulturnih navika gradskih žitelja savremenog doba. Proces sveukupne globalizacije savremenog društva uticao je negativno na nasleđeno tkivo istorijskih urbanih mesta, menjajući njihovu tradicionalnu morfologiju i tipologiju ambijenata koji su se razvijali kroz istoriju. Gubitak vlastitog identiteta, koji predstavlja osnovnu karakteristiku savremenih gradova, uticao je da teoretičari arhitekture ističu značaj očuvanja istorijskih ambijenata i njihove prepoznatljive arhitekture kao nosilaca identiteta u savremenom gradu, jer oni grade i čuvaju specifičnu memoriju mesta. Prema mišljenju Čarlsa Dženksa: „*Staro se vrednuje ne toliko radi njega samoga, koliko kao oznaka kontinuiteta među generacijama i kao spoj sa prošlošću.*” (Dženks 1985, 88).

Identitet mesta se u memoriji i svesti ljudi, između ostalog, najviše formira u zavisnosti od njegove morfologije i izgleda građenih struktura. U našoj svesti, upravo oblikovanje građevina i slobodnih prostora daje mestima određeni specifični karakter koji pamtimo. Delove istorijskih naselja, koji su u sebi sačuvali tragove prošlih vremena i specifičnosti svoje tradicionalne arhitekture, žitelji savremenih gradova doživljavaju kao mala harmonična ostrva, retke autentične ambijente koji nam govore o specifičnom razvoju, istoriji i kulturi određenih perioda i ljudi koji su u njima živeli. Kada se o njima govori, naglašavaju se njihove posebne ambijentalne vrednosti i prepoznatljiv karakter, jer oni sadrže one kvalitete koje podrazumevamo pod tradicijom i pojmovima autentično, autohtono, samosvojno, unikatno, neponovljivo i sl. Pri tome se misli na njihov specifičan, prepoznatljiv karakter, njihov karakteristični *dub* (*genius loci*) (Norberg-Šulc 1999, 51) nastao pod uticajem podneblja i tradicije, ali i specifičnog duha vremena (*zeitgeist*) (Vidi: Gombrich 2002, 163, 164–171) u kojima je ambijent oblikovan. Upravo istorijska arhitektura reflektuje ideje, ukuse i kulturu vremena kada je nastajala, manifestujući u savremenom trenutku društvenu evoluciju kroz istorijsko vreme (Tournikiotis 1999, 23).

Posebno se među teoretičarima arhitekture Kristijan Norberg Šulc zalagao za poštovanje *duha mesta*, odnosno postojećeg okruženja, prirodnog i građenog, materijalnog i nematerijalnog. Po njemu, građenjem se stvara jedan *naseljeni pejzaž*, materijalizuju se i čine vidljivim duhovne i socijalne karakteristike, kao i kulturne i estetske vrednosti, jednog mesta. Osoban karakter nekog mesta prisutan je u stvarima i delima, odnosno materijalnim i nematerijalnim aspektima mesta, tako da čovek svoj identitet gradi kroz identifikaciju sa svojim okruženjem. Zato, po Šulcu, *dub mesta* nije izraz nacionalnog duha naroda, već izraz tradicionalnog duha naroda, odnosno rezultat svega što se na nekom mestu taložilo kroz vreme i sublimisalo kao njegov autentični izraz. Stara naselja i gradovi su u pošlosti prvenstveno bili *mesta* (*place*) sa svojim duhovnim značenjem i istorijom, sa kojima smo mogli da se identifikujemo i jasno ih prepoznamo po specifičnostima njihovih građenih formi. Oni su davali ljudima koji su u njima živeli (ili danas žive) osećanje *pripadnosti* i *emocionalne sigurnosti* (Norberg-Schulz 1978, 11–13).

Tumačenja teoretičara arhitekture vezana za značenje i duh mesta doprinela su da se u doktrini zaštite kulturnog i graditeljskog nasleđa, poslednjih decenija XX veka, intenzivira razmišljanje kako da se da odgovor na pitanja: šta se podrazumeva pod kontinuitetom tradicije, identitetom, autentičnošću i sl; odnosno, šta je u savremenom trenutku vredno da se sačuva kao odraz memorije mesta, njegovog istorijskog i kulturnog trajanja?

Uočeno je da je poseban kvalitet društava iz prošlih epoha bilo to što je kod njih bio prisutan kontinuirani proces prenošenja znanja, shvatanja i duhovnih vrednosti. Da bi se to oživelo, doktrina zaštite kulturne baštine više se ne fokusira na preovladavajuće, materijalne ostatke, već se u većoj meri usmerava na očuvanje same kulturne tradicije.¹ Shvata se da je suština kvalitetne obnove i revitalizacije istorijskih građevina u razumevanju njihovog osnovnog duha, ideje i potrebe koja je dovela do njihovog nastanka, odnosno produbljenoj spoznaji nematerijalnih aspekata nasleđa i različitih dimenzija njegovog značenja.² Smatra se da svi vredni elementi, uključujući i ljudska dela, ma koliko skromna bila, imaju značaj u odnosu na celinu koji se ne sme zanemariti.³

Pored toga što se veća pažnja usmerava ka *kulturnoj različitosti i kulturnoj specifičnosti*, odnosno specifičnom identitetu i autentičnosti nekog istorijskog mesta, ipak se ravnopravno posmatraju i globalni uticaji i elementi koji pokazuju uključivanje u opšte civilizacijske tokove razvoja, uticaj opšteg istorijskog i kulturnog konteksta, regionalnog i šireg, u kome je određena građevina nastala.⁴

Posmatranje istorijskog mesta kao specifične i neponovljive tvorevine određene kulture i podneblja, udruženih sa globalnim uticajima, zahteva da se jasnije sagleda i definiše pojam *autentičnost*, odnosno koji su to elementi i kvaliteti koji doprinose da se pojedina istorijska mesta izdvajaju u odnosu na sva druga i čuvaju za buduće generacije kao autentični izraz njihove istorije i tradicije. Smatra se da se autentičnost izražava u opipljivim i neopipljivim aspektima bilo koje ljudske delatnosti, da nije nepromenljiva, već da je izraz istorijskog života i promena kroz vreme. U arhitekturi se izražava kroz

1 Na nematerijalne aspekte istorijskih mesta se prvi put ukazuje u *Preporuci o zaštiti i savremenoj ulozi istorijskih područja* (Safeguarding and Contemporary Role of Historic Areas, UNESCO, 1976). (Vidi: Jukilehto 2004, 9–10).

2 Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine (Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, UNESCO, 2003) označila je neopipljive tradicionalne i duhovne zajednice, one koja ona prepoznaje kao svoju baštinu, kao značajne za očuvanje (Vidi: MKRS 2009).

3 *Povelje iz Bure* (Burra Charters, 1981, 1988, 1999) dalje razradjuju termin *kulturni predeo*, te se istorijska mesta posmatraju kao predeli – mesta sa specifičnim tradicionalnim vrednostima i nefizičkim aspektima koji im daju poseban karakter i vrednost. *Dokument o autentičnosti iz Nare* (*Nara Document on Authenticity*, 1994) dalje pojašnjava pojam *autentično*. (Vidi: Jukilehto 2003, 10–12).

4 Prepoznaju se zajedničke tradicije i uloga svake kulture u stvaranju zajedničkog evropskog nasleđa koji povezuje narode Evrope. Helsinška deklaracija 1996. (Vidi: EXPEDITIO 2005).

konceptiju i formu, materijal i suštinu korišćenja i funkciju, tradiciju i tehniku, situaciju i položaj, duh i izraz, originalno stanje i istorijsko nastajanje. Ističe se da su kod vrednovanja autentičnosti nekog mesta ili građevina, posebno važni oni elementi koji izražavaju njihov istorijski život, doprinos različitih društvenih, kulturnih i umetničkih perioda i generacija. Važan je kontinuitet određene tradicije ili ideje koja je realizovana kroz vreme u različitim oblicima i tehnikama.⁵

U odnosu na navedene aspekte i tumačenja duha mesta, identiteta i autentičnosti istorijskih mesta, te potrebe da se oni bolje upoznaju, definišu, valorizuju i očuvaju u savremenom dobu, neophodno je razmotriti i pojedine aspekte vezane za stvaranje i transformacije identiteta Beograda u novijoj istoriji. Mada grad ima kulturnu i graditeljsku baštinu koja seže daleko u prošlost, nažalost, ona nije očuvana u velikom obimu i nije ravnomerno zastupljena u pojedinim etapama razvoja, tako da danas teško sagledavamo pojedine periode urbanog razvoja grada i njegovog arhitektonskog oblikovanja. U današnjem građevinskom fondu najzastupljenija je savremena arhitektura iz perioda nakon Drugog svetskog rata, u znatno manjoj meri su prisutne zgrade građene u međuratnom periodu, a najmanje ima sačuvanih zdanja iz perioda pre Prvog svetskog rata. Urbano i arhitektonsko nasleđe novijeg doba se ne posmatra u svojoj ukupnosti, već se posebna pažnja posvećuje samo monumentalnim javnim građevinam i pojedinim reprezentativnim primerima stambene arhitekture. To proizilazi iz nedovoljnog poznavanja značaja ovih početnih etapa razvoja za izgradnju modernog identiteta i lika srpske prestonice.

Najstariji istorijski ambijenti grada uglavnom se nalaze u okviru granica tzv. *Starog Beograda* koji se razvijao tokom XIX i početkom XX veka,⁶ za koji je inicirana zaštita kao kulturnog dobra, ali koja je već više godina u proceduri. Kako je grad značajnu ekspanziju i razvoj doživeo u periodu između dva svetska rata, kada se grad proširio na periferna područja ka istoku, jugu i zapadu – na Zvezdaru, Bulbuder, Pašino brdo, Dušanovac, Voždovac, Dedinje i Senjak, van zaštićenog područja ostaće mnogi značajni istorijski ambijenti grada značajni po svom specifičnom karakteru i ambijentalnim vrednostima (Roter-Blagojević 2010, 65–76).

U ovom radu će se razmatrati upravo transformacije identiteta prostora definisanog kao *Stari Beograd*, kako bi se istakle specifične etape njegovog razvoja koje su uticale na stvaranje pojedinih prepoznatljivih ambijenata koji su važan deo savremenog identiteta grada. Mada će se posmatrati jedan relativno kratak vremenski period od samo jednog veka, može se reći da on predstavlja vreme kada su se dešavale najznačajnije promene u modernoj političkoj i kulturnoj istoriji Srbije i kada se rađao identitet Beograda kao

5 Koncept autentičnosti u kontekstu savremenog pluralističkog društva razmatran je 1994. na skupovima u Bergenu (Norveška) i Nari (Japan). (Vidi: Jukilehto 2002, 11–12, 14)

6 On se približno poklapa sa granicama gradskog reona utvrđenim 1906. Ta granica je bila kod Trošarinske stanice na Topčiderskom drumu, dolinom Mokroluškog potoka (danas trasa Auto-puta kroz Beograd), preko Svetosavskog platoa i imanja V. Kalenića (danas prostor oko Kalenić pijace) i pravcem Grobljanske ulice. (Maksimović 1970, 315).

moderne evropske prestonice. One su u mnogome bile posledica sudaranja i preplitanja Istoka i Zapada, konzervativnog i progresivnog, tradicionalnog i modernog, lokalnog i globalnog. To je posebno bilo vidno u menama lika grada, koji je gubio svoja levantinska obeležja, a usvajao srednjoevropska. Posebno je to bilo vidno kod nove racionalističke regulacije grada i podizanju novih stambenih zgrada po ugledu na evropske varoši u čemu su se potpuno gubila, spontano nastala orijentalna obeležja stare balkanske varoši i stare bondručne kuće. Novi stambeni oblici koncipirani i razvijani od početka XIX veka bili su osnov na kome se tokom prve polovine XX veka razvijalo moderno stanovanje u Srbiji. Zato je značajno njihovo trajno čuvanje, da bi se shvatila slojevitost i postepenost transformacija, kako se kroz jedan vek postepeno dostizao razvoj modernih evropskih metropola i oslobađalo od viševekovne zaostalosti (Roter-Blagojević 2008, 117–128).

Začeci transformacije orijentalnog evropskog identiteta grada početkom XIX veka

Proces modernizacije graditeljstva u tek obnovljenoj kneževini Srbiji započinje knez Miloš uvođenjem prvih propisa o izgradnji i uspostavljanjem državnih ustanova koje će se brinuti o regulaciji naselja i izgradnji u većim selima i varošicama u Srbiji (Maksimović 1938, 54). Stara varoš Beograd opasana šancem bila je najrazvijenije naselje, ali još uvek pod turskom vojnom upravom i muslimansko stanovništvo se opiralo promenama i izgradnji. Međutim, veliko doseljavanje stanovništva uticalo je na izuzetno oživljavanje građevinske delatnosti u Beogradu (Maksimović 1970; 1983). Pored potrebe za novim državnim zdanjima u koja će se smestiti novoosnovane ustanove, veoma je bila izražena i potražnja za novim stambenim prostorom. Kako je u gradu 1834. godine zabeleženo 7 033 hrišćana na samo 769 domova, jasno je da je život u varoši bio veoma neudoban, jer su kuće bile u izuzetno trošnom stanju i relativno male (sa dve do tri prostorije) za broj žitelja koji je u njima obitavao.⁷ Oskudica u građevinskom materijalu znatno je otežavala razvoj grada u četvrtoj i petoj deceniji XIX veka. Vredniji i kvalitetniji materijali i savremena masivna konstrukcija od kamena i opeke koristili su se samo kod izgradnje reprezentativnih državnih zdanja i kuća najbogatijih građana. Ostale stambene zgrade, kao i državna zdanja utilitarne namene, građeni su po tradicionalnom obrascu, u bondručnoj konstrukciji, ili u kombinaciji bondruka i opeke.⁸

7 Prvi popis stanovnika iz 1834. je u Beogradu zabeležio 7 033 hrišćana, Srba i Jevreja. Godine 1838. broj hrišćana se uvećao na 8 483, a pored njih živelo je i 2 700 Turaka, 1 500 Jevreja i 250 stranaca, što je ukupno 12 963 stanovnika. (Vidi: Radovanović 1974, 271, 274)

8 Najčešće je osnovna noseća konstrukcija bila od drvene građe, a ispunjena od pletera – čatme i nepečene cigle – ćerpiča. Vezivo je (čak i onda kada se ispunjena radila u opeci) bilo od blata (ilovače). Došlo je do promene u obliku i nagibu krovnih površina, jer su (po ugledu na građevine u Vojvodini) krovovi bili većeg nagiba i pretežno pokriveni ravnim crepom. (Vidi: Nenadović 2002, 79, 85)

Korišćenje tradicionalne bondručne konstrukcije, kao i činjenica da su majstori koji su gradili stambene zgrade uglavnom bili domaćeg porekla ili stranci pridošli sa Juga, uticali su tokom druge i treće decenije XIX veka, naročito kod stambenih zgrada, da prevlada izgradnja po ugledu na zgrade orijentalnog tipa i narodno graditeljstvo prisutno u srpskim varošima i selima u prethodnom periodu (Deroko 1968, 15–20; Kojić 1949, 66–83). Tokom četvrte decenije, u graditeljstvo su polako prodrli novi materijali i tehnike građenja po ugledu na arhitekturu iz krajeva preko Save i Dunava, u Zemunu i Pančevu.⁹ Da bi se ovo ostvarilo, bila je neophodna smena starih neimara i dundera sa juga Balkana *bau-maisterima* iz Zemuna i Pančeva vičnim građenju u masivnoj konstrukciji od opeke. Napori kneza Miloša da se za izgradnju državnih zdanja angažuju graditelji *sa strane*, govore o njegovoj želji da se prekine orijentalna tradicija i potpuno prihvati uticaj savremene zapadne klasicističke arhitekture (Kolarić 1966). Ipak, tek od sredine tridesetih godina XIX veka su se u većoj meri primenjivali novi materijali i tehnike građenja, ali uglavnom kod državnih zdanja i privatnih kuća bogatijih građana, a skromnije stambene zgrade u bondručnoj ili kombinovanoj bondručnoj i masivnoj konstrukciji podizane su i polovinom veka. To nam govori da su poreklo, ekonomska moć i društveni status vlasnika kuće presudno uticali na način gradnje, primenjene materijale i koncept stambenog prostora.

Danas jedan od retkih sačuvanih ambijenata Beograda koji još uvek čuvaju tragove levantinskog identiteta grada i nekadašnjeg postojanja brojnog muslimanskog življa je Dunavska padina. Da je ovaj deo grada dugo bio pod uticajem tradicionalnog orijentalnog graditeljstva svedoče brojne stare fotografije koje dosežu do tridesetih godina XX veka, ali su danas očuvan samo u retkim ostacima sakralne arhitekture – Bajrakli džamiji i turbe na uglu Višnjiceve ulice, kao i jedna od najstarijih gradskih kuća iz turskog perioda, danas Vukov i Dositejev muzej (Đurić-Zamolo 1977, 131–137). S druge strane, prostrana porodična kuća bogatog srpskog trgovca Božića (Gospodar Jevremova 19) podignuta 1836. godine u ovom kraju¹⁰ svedoči o promenama i postepenom širenju srpskog stanovništva na ovaj, nekada isključivo turski deo grada. Mada su i dalje svoje kuće gradili u orijentalnoj tradiciji, bogati srpski građani su već prihvatili uticaje *iz preka*, pa se na njihovim kućama pojavljuju ulazni portici sa klasičnim stubovima i timpanonima.

Drugi deo grada koji danas svedoči o njegovom razvoju u doba kneza Miloša, dvadesetih i tridesetih godina XIX veka, je Savska padina i ambijent oko današnje Saborne crkve i tadašnje *Glavne čaršije* (danas Kralja Petra ulica) u kojoj su dućane i kuće imali srpski trgovci i zanatlije. Naspram crkve je knez Miloš podigao ili obnovio *Stari*

9 Vujović u odnosu na primenjene materijale i konstrukciju izdvaja tri etape: prvu u kojoj se gradi po tradicionalnom obrascu, definiše 1815–1825, drugu prelaznu u kojoj se pojavljuju pojedini elementi zapadnjačke arhitekture 1825–1833. i završnu u kojoj se gradi u duhu zapadnjačke arhitekture 1833–1839. (Vujović, 1986, 127–144).

10 Verovatno se nalazi na temeljima starije zgrade iz 18. veka, odnosno vremena austrijske vlasti. (Vidi: Vujović 1986, 143).

konak, svoje administrativno sedište u Staroj varoši, orijentalnog izgleda (Vujović 1986, 128–130), a kuća Nauma Ička (Vujović 1986, 131) i kuća danas poznata kao *kafana „Kod znaka ?”* nam govore da su imućni trgovci iz kneževog okruženja sledili njegov primer, takođe gradeći svoje kuće u orijentalnom duhu (Vujović 1986). Kosančićev vencić i ambijent oko Varoš kapije zadržava karakter spontano nastalog hrišćanskog kraja, a najreprezentativnije zdanje je svakako bio *Knežev konak u Varoši* (Konak kneginje Ljubice, Kneza S. Markovića 8), izgrađen 1829–1831. godine, sa orijentalnim prostornim konceptom i bondručnom konstrukcijom, ali sa zidovima i svodovima od opeke, kao spoljašnjim oblikovanjem kod koga se prepliću elementi orijentalne i zapadnjačke arhitekture, pod uticajem ampira i klasicizma, što nam ukazuje na uticaj graditelja iz Vojvodine (Vujović 1986, 137–139).

Istorijski ambijent oko Saborne crkve, izgrađene 1836. sa elementima barokne i klasicističke arhitekture, u okruženju Novog kneževog konaka i zgrade kafane Kod znaka ? danas svedoče o preplitanju orijentalnih i zapadnjačkih uticaja tokom prvih godina obnove Kneževine, što je davalo poseban karakter i slikoviti izgled varoši. Spontano nastale ulice popločane kaldromom i danas krivudaju Kosančićevim vencićem, spuštajući se niz padinu ka Karađorđevoj ulici i Savskom pristaništu, odolevajući više od dva veka pokušajima regulacije i čuvajući poslednje tragove prve etape razvoja stambene arhitekture grada, u vidu oronulih prizemnih kuća koje postepeno nestaju. Mada su davale specifičan identitet ovom delu grada stare kuće neumitno nestaju (što je slučaj sa zgradama od bondruka koje su bile u Pariskoj 5, Svetozara Radića 4, a danas još uvek postoji stara bondručna zgrada na Kosančićevom venciću 18 i u Fruškogorskoj 10).

Na osnovu današnjeg izgleda, teško je shvatiti da su do sedamdesetih godina XIX veka i odlaska muslimanskog stanovništva iz varoši, upravo Savska padina i priobalni deo kod savskog pristaništa, odnosno tadašnja *Savska varoš* i šire područje *Varoš kapije*, bili najrazvijeniji poslovno-trgovački deo grada i veza sa Vojvodinom i drugim delovima Habsburške monarhije. Ovde su podizane prve kuće po ugledu na srednjoevropske trgovačke ulice, najčešće kao obostrano ugrađene jednospratne zgrade u nizu, postavljene na regulacionoj liniji ulice i sa stambenom ili kombinovano poslovno-stambenom namenom. Danas jedini sačuvani primeri su *kuća Jakova Jakšića*, tadašnjeg ministra finansija i zgrada do nje (Karađorđeva 37 i 39)¹¹, koje su bile svedočanstvo brzog razvoja savskog priobalja u funkciji pristaništa i trgovine. Unutrašnji sadržaji zgrada su se razvijali po dubini parcele u uličnim korpusima i dugim dvorišnim krilima, često sa drvenim tremovima u prizemlju, sa kojih se drvenim stepeništem pelo na otvorene *doksate* na spratu. U prizemlju su bili dućani i zanatske radnje, a na spratu stambene prostorije vlasnika.¹² I kod njih se u konstrukciji, primenjenim materijalima, prostornom konceptu i obli-

11 Kuća J. Jakšića podignuta je 1832. (Vidi: Gordić 1966, 16–17).

12 Ove zgrade bile su prisutne u Savamalskoj ulici (Gavrila Principa) i Abadžijskoj čaršiji (Kraljice Natalije). (Vidi: Deroko 1968, foto. dok. sl. 326).

kovanju prepliću orijentalna tradicija i moderni zapadnjački uticaji (Roter-Blagojević 2006, 42).

Izgradnja mosta sredinom tridesetih godina XX veka, potpuno je razorila urbanu morfologiju savskog priobalja, ali su i danas, neposredno uz most i u Karađorđevoj ulici, sačuvani pojedini značajni primeri trgovačkih kuća reprezentativne stilske arhitekture, koja svedoči o značaju ovog poteza i njegovom modernom evropskom izgledu sedamdesetih i osamdesetih godina XIX veka. Nerešavanje problema intenzivnog teretnog saobraćaja u priobalnoj zoni potpuno je devastiralo ovaj deo grada, doprinoseći gubitku interesa za očuvanje njegove istorijske arhitekture i karaktera. U savremenim urbanističkim planovima uglavnom se predlaže rušenje postojećih zgrada i intenzivna savremena izgradnja na prostoru Kosančićevog venca i savskog priobalja, koje će potpuno promeniti njegov kulturni i graditeljski identitet vezan za prve etape razvoja srpske kneževine početkom XIX veka. Izgubiće se najstariji tragovi graditeljstva, istorijska silueta savskog fronta sa Sabornom crkvom kao dominantom, narušiće se uspostavljeni prostorni odnosi i tradicionalni identitet.

U isto vreme, sredinom tridesetih godina XIX veka, drugi smer razvoja graditeljstva u početnoj etapi razvoja, predvodila je politička i kulturna elita pridošla uglavnom iz Vojvodine, koja je gradila svoje kuće po ugledu na varoši austrijske carevine – Zemun, Pančevo i Novi Sad. Najizrazitiji primer građenja *po evropskom vkusu* je *kuća Cvetka Rajovića, upravitelja varoši*, izgrađena na samoj ivici varoši, naspram *Gradskog polja* (Kalemegdana) i Utvrđenja. Ona, mada skromnih razmera, predstavlja izuzetan primer veoma reprezentativne klasicističke arhitekture, jer je verovatno podignuta po projektu inž. Franca Jankea prvog školovanog državnog inženjera pridošlog iz Beča.¹³ I druge *gospodske kuće*, izgrađene oko *Velike pijace* (danas Studentski trg), u *Gospodskoj ulici* (danas Brankova) i oko Terazija, tokom četvrte i pete decenije XIX veka, u potpunosti su bile građene u duhu „...*nove zapadnjačke arhitekture*“.¹⁴ Jedna od novih zgrada na Velikoj pijaci bila je jednospratna *palata* Jevrema Obrenovića, guvernera varoši, čije je planove verovatno izradio *palir* Karel Arent (Vujović 1986, 149–150). Promene su se ogledale u primeni masivne konstrukcije od kamena i opeke, novom prostornom konceptu i arhitektonskom oblikovanju, koji je potpuno sledio obrasce tadašnje srednjoevropske klasicističke arhitekture, u čemu se izražavao raskid sa orijentalnom prošlošću i prelaz na moderni način življenja. Ipak, danas s velikim teškoćama možemo da govorimo o ovim novim zgradama tadašnjoj Staroj varoši, jer je od pomenutih zgrada sačuvana samo Kuća Cvetka Rajovića, kasnija Realka, što joj daje poseban istorijski i kulturni značaj.

13 Poznata je i kao zgrada beogradske Realke, nalazi se u Uzun Mirkovoj 14, a izgrađena je 1836–37. (Vidi: Vujović 1986, 147–148).

14 U literaturi se kao karakterističan primeri navode *kuća Stojana Simića* na Terazijama, u Kralja Milana ulici (kasnije *Rusko poslanstvo*) i jednospratna *kuća D. Radovića*, blizu Realke, jedna od prvih kuća od tvrdog materijala i sa balkonom. (Vidi: Nestorović 1955, 253).

Ukoliko se posmatra ukupna slika urbanog razvoja i napretka u graditeljstvu do polovine XIX veka, može se zaključiti da je Beograd, tada najrazvijenija varoš u obnovljenoj Kneževini, ali još uvek pod turskom upravom i brojnim muslimanskim stanovništvom, svoj identitet gradio na orijentalnom nasleđu. Samo pojedini ambijenti u Staroj varoši opasanoj šancima, posebno priobalni deo oko Savskog pristaništa i Saborne crkve, kao i prostor oko Velike pijace, počeli su da se menjaju pod uticajem Zapada, ali politička i ekonomska situacija nije omogućavala bržu modernizaciju. Značajnu transformaciju je doživela nakadašnja *Sava-mala*, izdvojeno naselje na padinama zapadnog Vračara, okrenutim ka Savi, gde je živelo srpsko stanovništvo. Ovde nastaje novi administrativni centar, na raskrsnici današnjih ulica Kneza Miloša i Nemanjine, sa državnim zdanjima kao centrima tadašnje vlasti – *Sovjetom, Kasarnom i Kneževim dvorom*. (Vujović 1986, 147). Započinje i razvoj novih trgovačkozanatskih ulica, Abadžijske i Savamalske, a nastaje i savremeni rezidencijalni kvart sa regulisanim pravim i širokim ulicama, duž koji se placevi dele državnim činovnicima koji podižu male prizemne porodične kuće.¹⁵ Knez Miloš na taj način započinje izgradnju moderni proevropskog Beograda, tzv. *Novog Beograda*, van stare orijentalne varoši, jasno izražavajući kroz zapadnjačku klasicističku arhitekturu državnih zdanja, raskid sa prošlošću i turskom političkom dominacijom.

Nestajanje tradicionalnog balkanskog identiteta srpske prestonice sredinom 19. veka

Beograd aprila 1841. godine biva proglašen za prestonicu Kneževine što doprinosi da se tendencija stalnog priliva stanovnika nastavlja, tako da je 1846. godine imao 14 386 stanovnika u 1 714 kuća. I kasniji popisi beleže dalji porast žitelja, uz tendenciju smanjenja broja stanovnika u jednom domu, što govori o stalnom poboljšavanju uslova stanovanja.¹⁶ Na osnovu sačuvanog *Turskog plana iz 1863. godine*, koji prikazuje vlasništvo nad parcelama, odnosno gde su bile srpske, jevrejske i turske kuće, iz njega saznajemo da je srpsko stanovništvo, u tom trenutku uglavnom, posedovalo placeve na prostoru oko *Varoš-kapije, Saborne crkve, Delijske ulice* (približno na trasi današnje Knez Mihailove ulice) i *Velike pijace* (danas Studentski trg). Turci su zadržali posede oko *Stambol-kapije* i na celoj *Dunavskoj padini*, a Jevreji su, kao i prethodnih vekova, živeli *na Jaliji*, u blizini Dunava.¹⁷ Nastavlja se iseljavanje muslimanskog stanovništva iz *Stare varoši u šancu*,

15 Ove kuće nisu sačuvane, bile su sa dve do tri prostorije, najčešće postavljene na regulacionoj liniji ulice i prislonjene s jedne strane uz susednu zgradu, nastale pod uticajem vojvođanskih seoskih i varoških kuća. (Vidi: Nestorović 1955, 252–254).

16 Broj stanovnika varoši se 1856. g. popeo na 18 860, a broj kuća je 1859. bio 2 095. Kasnije je 1862. u gradu bilo 1 241. srpska kuća i 1 118 turskih, od kojih su Srbi i Jevreji živeli u 1 509. (1867. godine je bilo 24768 stanovnika), (1866. je bilo 3 458 kuća) (Vidi: Radovanović 1974, 271, 272, 273).

17 Plan su prvi objavili G. Elezović i P. Popović kao *Dva turska plana Beograda*, BON, 1937, 250–252. (Vidi: Đurić-Zamolo 1977, 214)

a njihove posede kupuje država ili novodoseljeni srpski žitelji. Roman Zmorski, poljski putopisac, koji je 1855–56. godine boravio u Beogradu, zabeležio je da je bogatije srpsko stanovništvo sve više potiskivalo muslimanske žitelje iz centralnih delova grada, ka Dorćolu i Dunavu, gde su zajedno živeli Turci, Jevreji i siromašni Srbi. On izdvaja novi deo koji je imao udobne, ravne i široke ulice i u njima „... *tvrdi zidane zgrade od opeke...*” (Zmorski 1967, 12, 16–22). I drugi putopisci koji su pedesetih godina boravili u gradu uočili su promene u njegovom izgledu i postepeno menjanje lika, tako da Feliks Kanic zapaža da je „...*padao u oči oštro odudarajući zapadnjački 'kroj' na Terazijama, Vračaru i u pojedinim ulicama 'varoši', kako na srpskim službenim zgradama, školama i mnogim privatnim kućama, tako i na odevanju...*” (Kanic 1967, 185).

I pored nestabilne političke situacije u Kneževini, usled promene dinastije i dolaska kneza Aleksandar I Karađorđevića na vlast, tokom četrdesetih i pedesetih godina ostvaren je značajan ekonomski napredak. Tome je doprinela dozvola za slobodnu plovidbu celim tokom Dunava. Došlo je do bržeg razvoja trgovine, rečnog saobraćaja i povećanja broja zanata. Zanatski sloj građana je do kraja pedesetih godina bio najbogatiji, a kasnije jača trgovački i činovnički sloj. Da se zemlja modernizuje, svedoči i otvaranje manjih industrijskih preduzeća i radionica. Ipak, za razliku od prethodnog perioda, kada je knez Miloš preduzimao obimne zahvate na regulaciji i izgradnji novih delova varoši, od četrdesetih do šezdesetih godina su uglavnom parcijalno regulisani i komunalno opremani samo pojedini delovi, kaldrmisani su kolovozi i trotoari, sađeni drvoredi, podizane česme i sl. što je sve doprinosilo poboljšanju komunalne opremljenosti grada. Ostvaren je i znatan kvalitativan skok u građevinarstvu, koji se ogledao u napretku tehnika građenja i kvalitetnijoj izgradnji. U samom gradu mogli su da se nabave raznovrsniji materijali, ali su oni bili preskupi za prosečne građane (Nestorović 2006, 160–169).

Polovinom XIX veka povećava se broj školovanih graditelja u državnoj službi, jer u Srbiju dolaze brojni građevinari i inženjeri sa srednjoevropskog prostora, Nemci, Česi, Slovaci i Italijani,¹⁸ ali se obrazuju i domaći kadrovi¹⁹ i donose prvi zakonski akti koja će regulisati izgradnju.²⁰ Nastupio je novi period u razvoju srpske arhitekture, koja

18 U *Odeljenju građevina u Ministarstvu unutrašnjih dela* (kasnije je preraslo u *Glavnu upravu građevina*) pedesetih i šezdesetih godina 19. veka su radili: Jan Nevole, August Cerman, Jovan K. Ristić, Josif Kasano, Franc Mil, Erazmus Klominski, Jovan Novak, Josif Silvić, August Lange, Andrija Vuković, Jovan Franci i dr. (Vidi: Nestorović 2006, 165–168).

19 Knez Miloš je 1838. preporučio da se na Liceju zaposli jedan *indžinir* koji bi đacima pružio osnovna znanja iz oblasti građevinarstva i tako ih pripremio za rad u državnoj službi. To je ostvareno 1839. kada je angažovan Atanasije Nikolić iz Novog Sada, obrazovan na Artiljerijskoj školi u Beču i na Peštanskom univerzitetu. (Vidi: Roter-Blagojević 1997, 125–168).

20 Početkom četrdesetih godina javljaju se prvi pokušaji da se organizuje posebna državna stručna služba koja bi rukovodila poslovima oko izgradnje državnih zdanja. Do kraja prve polovine veka tehničkim poslovima oko izgradnje državnih zgrada, regulacije i komunalnog uređenja varoši bavilo se *Građevinsko odeljenje* pri *Ministarstvu unutrašnjih dela* (formirano 1851). Krajem pedesetih godina formirana je posebna *Glavna uprava građevina* (sa posebnim *Arhitektoničnim odeljenjem*), koja je 1862. prerasla u *Ministarstvo građevina*. (Vidi: Roter-Blagojević 1998, 249–255).

više nije bila delo majstora – zidara i školovanih graditelja skromnog znanja, uglavnom građevinskih inženjera, već su njeni tvorci postali arhitekti školovani u razvijenim srednjoevropskim centrima, Pešti, Beču i Pragu, gde su stekli veoma široko znanje iz inženjerstva i arhitekture. Promene su se ogledale ne samo u višem nivou izvođenja, već je došlo i do promene stilskih shvatanja, jer su graditelji iz srednje Evrope doneli aktuelne stilske tendencije, koje je u velikoj meri karakterisao romantičarski duh i okrenutost ka nacionalnom srednjovekovnom nasleđu. On je bio veoma brzo prihvaćen jer su u Srbiji dominirale snažno izražene nacionalne ideje o oslobođenju od tuđinske vlasti.

Promene su se posebno odrazile na izgradnju državnih zdanja, kojih ipak u ovom periodu nije bio veliki broj. Najznačajniji domet je ostvaren na privatnoj reezidenciji, gradjenoj po ugledu na evropske gradske palate, *Kapetan Mišinom zdanju*²¹, koje je projektovao arhitekta Jan Nevole, prvi graditelj u državnoj službi, zaposlen 1845. godine u zvanju arhitekta, s obzirom da je obrazovan na Umetničkoj akademiji u Beču.²² Ova druga dvospratna građevina u varoši²³ građena je za tada najbogatijeg građanina, koji je kroz njenu arhitekturu reprezentovao svoj imetak, ali i patriotizam poklanjajući je *otečestvu* u prosvetne svrhe, odnosno za Veliku školu i ostale kulturne i obrazovne ustanove Kneževine. Ambijent *Velike pijace* ispred zdanja *Univerziteta* bio je još uvek neuređen i imao je orijentalna obeležja, mada ga već tada okružuju prizemne i spratne zgrade zapadnjačke arhitekture. On je u tom trenutku bio glavni kulturni, obrazovni i poslovno-trgovački centar *Stare varoši u šancu*, a njegova živost i izgled su veoma slikovito prikazani na Kanićevom crtežu iz šezdesetih godina. Zbog političke situacije, prisutnosti turske vlasti i vojne posade u tvrđavi i varoši, kao i činjenice da je muslimansko stanovništvo bilo u posedu kuća i placeva, nije moglo da se započne uređenje i rekonstrukcija *Stare varoši u šancu*, tako da je osim najužeg prostora oko Velike pijace, staro istorijsko jezgro grada još uvek bilo zapušteno, sa oronulim turskim kućama.

Svojom solidnijom gradnjom i zapadnjačkom arhitekturom izdvajale su se samo pojedina državna zdanja, vladarske rezidencije i kuće bogatih građana podizani na zapadnom Vračaru, Zelenom vencu i Terazijama. Kao ambijent koji se postepeno uređuje, uz otpore vlasnika parcela, bilo je upravo Terazije, koji svoj reprezentativni značaj dobija nakon uređenja *Starog konaka* kao nove kneževske rezidencije (Nestorović 2006, 173–174), za kneza Aleksandra Karađorđević. Uz konak se nakon povratka Obrenovića na vlast 1860. godine gradi novi *Dvorac* za prestolonaslednika Mihaila.²⁴ Kao i kod Ka-

21 Zgrada je verovatno započeta 1860. i završena 1863. (Vidi: Nestorović 1962–63, 81–97).

22 Jan Nevole (1812–1903) autor *Vojne bolnice* (1846–1849) i *Artiljerijske škole* (oko 1850). (Vidi: Đurić-Zamolo 1981, 73–76).

23 Prva je bila *Gostionica kod Jelena* kod Saborne crkve, izgrađena 1841, u vlasništvu porodice Obrenović. (Vidi: Nestorović 2006, 107).

24 Gradnju novog *Dvorca* započeo je knez Miloš na mestu gde je danas Novi dvor. Ne zna se pozudano da li je autor projekta bio Kosta Šreplović (1836–1872). Kako je glavni državni arhitekta tada bio Nevola, kome je Šreplović pomagao na izgradnji *Kapetan Mišinog zdanja*, možda je Nevola

petan Mišinog zdanja, i na dvorcu se na slikovit način, u romantičarskom maniru, spajaju srednjovekovne, orijentalne i klasično renesansne forme, što je bila tendencija u tadašnjoj evropskoj istoricističkoj arhitekturi.

Podižu se i brojne gospodske kuće i rezidencije imućnih građana,²⁵ veće porodične kuće u masivnoj konstrukciji, koje su po svojoj dispoziciji na parceli i prostornoj organizaciji sledile zapadnjački koncept. U literaturi se kao značajni primeri navode dve porodične kuće u *Gospodskoj ulici*, Filipa Hristića²⁶ i Jovana Marinkovića²⁷, kao i dve jednospratne poslovno-stambene zgrade, Ilije Kolarca kod *Pozorišnog trga*²⁸ i *Valjevske banke* na Zelenom vencu.²⁹ To nam govori da se nova stambena izgradnja uglavnom dešava na prostoru izvan *Stare varoši u šancu*, gde su se polako oblikovali novi reprezentativni rezidencijalni ambijenti modernog zapadnjačkog izgleda. Ipak, siromašniji žitelji varoši i dalje su gradili skromne zgrade na periferiji, najviše u kombinaciji bondručne i masivne gradnje, koje su se sastojale od dve do tri prostorije i bile na prelazu iz seoskih u gradske vidove stanovanja.³⁰

Utemeljenje evropskog identiteta grada u poslednjim decenijama XIX veka

Period nakon 1867. godine nakon ostvarivanja političke nezavisnosti tadašnje Kneževine kao rezultata napora kneza Mihaila Obrenovića, te iseljavanja turskih vojnih posada iz tvrđava i muslimanskog stanovništva iz varoši, stvoreni su preduslovi za započinjanje stvarne modernizacije i rekonstrukcije srpske prestonice. To je period kada se rekonstruišu i Beč i Budimpešta, na koje se u svom predlogu za urbanističko uređenje grada ugleda i Emilijan Josimović u svom predlogu regulacije Varoši u šancu 1867. (Maksimović 1970, 636–641).

imao presudan uticaj na arhitekturu Dvorca, a Šreplović izradio planove. (Vidi: Nestorović 2006, 181–182; Đurić-Zamolo 1981, 110–111).

25 Oko 1860. g. podignuta je *kuća Stevće Mihailovića* (Kneza Miloša 43, u gao Birčaninove, porušena pred Drugi svetski rat), koju je projektovao Andrija Vuković. Imala je prizemlje i sprat, ali nije poznat njen prvobitni izgled. (Vidi: Đurić-Zamolo 1981, 32–33)

26 Prizrenska 13, izgrađena pre 1875. porušena. (Vidi: Nestorović 1955, 255–257)

27 Brankova 15, izgrađena oko 1860. g., porušena. (Vidi: Đurić-Zamolo, 11) Videti: Đurić-Zamolo, *Graditelji Beograda*, 11.

28 U Makedonskoj ulici, izgrađena oko 1860. g., porušena. Zgrada je zabeležena na staroj razglednici iz 1900. g. (Vidi: Đurić-Zamolo 1981, 11).

29 Danas Zeleni venac 8, izgrađena oko 1860. porušena. (Vidi: Đurić-Zamolo 1981, 146).

30 Osim malih jednoporodičnih kuća, koje su bile izgrađene na regulacionoj liniji ulice i ugrađene sa jedne strane uz susednu zgradu, zabeleženi su i primeri prizemnih zgrada sa dva veća stana (sa obe strane središnjeg kolskog prolaza koji je sa ulice vodio u dvorište). One su imale podužni ulični korpus, celom širinom parcele, i bočna dvorišna krila, u kojima su se, ponekad, nizali mali dvodelni i trodelni stanovi. (Vidi: Nestorović 1955, 256, 257).

Urbana transformacija stare orijentalne varoši započinje uređenjem nove Knez Mihailove ulice i njenim povezivanjem sa Terazijama, te se nastavlja preko prostora Velike pijace ka Dorćolu, gde su bila napuštena turska imanja, gde nove prizemne i spratne kuće u masivnoj konstrukciji sa stilskom arhitekturom zamenjuju oronule bondručne kuće. Tome je doprinelo poboljšanje ekonomskih prilika u zemlji i donošenje čvršće zakonske regulative u građevinarstvu. Znatno bolje i lakše bilo je i snabdevanje građevinskim materijalom, tako da su se raznovrsni materijali iz zemlje i inostranstva mogli nabaviti na stovarištima lociranim duž *Savskog pristaništa*. U većoj meri su usavršeni i građevinski zanati, jer je bilo više školovanih zanatlija, a u samom gradu otvoren je veliki broj zanatskih radionica za izradu finijih građevinskih radova, stolarije i bravarije. Ipak, još uvek nije bilo dovoljno modernih tehničkih uslova i finansijskih sredstava da se savremeni građevinski materijali upotrebljavaju u većoj meri. Na povećanje obima izgradnje uticalo je na osnivanje prvih novčanih zavoda i društava koji su ulagali u građevinarstvo.³¹

Prosperitet grada privukao je veliki broj graditelja, inženjera i arhitekata iz inostranstva, među kojima su preovladavali Srbi rođeni u Vojvodini i školovani u srednjoevropskim centrima, nemačkim i austrijskim visokim tehničkim školama i umetničkim akademijama u Pešti, Beču, Minhenu, Cirihu, koji su potisnuli graditelje stranog porekla (Roter-Blagojević 1997, 140–159). Oni su u graditeljstvo u Srbiji uneli elemente aktuelnih evropskih arhitektonskih shvatanja, akademskog nivoa. Deluje i prva generacija arhitekata rođenih u Srbiji, koji su se posle dobijanja osnovnog tehničkog obrazovanja na Tehničkom fakultetu Velike škole usavršavali u inostranstvu na evropskim visokim tehničkim školama i umetničkim akademijama. Najznačajniji predstavnici prve generacije srpskih graditelja, koja je delovala tokom sedamdesetih i osamdesetih godina, bili su Andrija Vuković, Aleksandar Bugarski, Jovan Ilkić, Konstantin Jovanović i Svetozar Ivačković (Đurić-Zamolo 1981, 22–28, 47–51, 55–58). Oni su osim značajnih državnih zdanja, koja su projektovani kao državni arhitekti u Ministarstvu građevina, bili autori i reprezentativnih prizemnih i spratnih kuća viđenijih građana, kao i prve dvospratne višeporodične zgrada, *stambene palate za rentiranje*, po ugledu na srednjoevropske primere. Autor najvećeg broja gospodskih kuća u varoši bio je Aleksandar Bugarski, koji je u svom autografu naveo da je u Beogradu projektovao 120 javnih i privatnih zgrada, među kojima je izdvojio 12 najznačajnijih u Knez Mihailovoj ulici i okolini (Nikić 1976, 63–67). Teško je precizno utvrditi koje zgrade su projektovani drugi graditelji, jer nisu sačuvani njihovi planovi i drugi podaci o gradnji, ali verovatno je čestoj angažovanosti Bugarskog,³²

31 Godine 1882. osnovano je *Prvo srpsko građevinsko društvo* (koje je bilo deoničarsko društvo). Jedan od najpoznatijih graditelja investitora sa vlastitim biroom bio je inž. Miloš Savčić, jedno vreme ministar građevina, predsednik Beogradske opštine, predsednik upravnog odbora Prometne i Izvozne banke. (Vidi: Nestorović 2006, 311, 314–317).

32 A. Bugarski je kao svoje prvo značajno delo projektovao *Kraljev dvor* (1881–84). (Vidi: Stojanović 1912, 21; Nestorović 1937, 51).

kao i Ilkića,³³ na izgradnji zdanja bogatih investitora (ministara, visokih državnih činovnika, advokata i trgovaca) doprinela činjenica da su bili visoko cenjeni *dvorski arhitekti*. Jovanović, koji je takođe projektovao i izgradio brojne gospodske kuće, bio je sin Anastasa Jovanovića, dvoroupravitelja Obrenovića i brat slikarke Katarine Jovanović, a živeo je i imao privatni biro u Beču.³⁴ Ova tri autora bila su najzaslužnija za utemeljenje reprezentativnog akademskog lika glavnih beogradskih trgovačkih ulica – Terazija, Knez Mihailove i Kralja Petra, što dovodi do potpune transformacije identiteta centralnih delova varoši, kod kojih se potpuno zatiru orijentalni tragovi, ruše oronule džamije i turski konaci.

Na samom kraju XIX veka navedenim graditeljima se pridružila sledeća, mlađa, generacija – Milan Kapetanović, Dimitrije T. Leko, Milorad Ruvidić, Danilo Vladislavljević i Milan Antonović, koja je u arhitekturu stambenih zgrada unela slobodniji pristup i eklektičnije evropske uticaje. Za veliki broj zgrada izgrađenih u ovom periodu, takođe nisu poznati autori, ali se može pretpostaviti da su one bile delo upravo ovih arhitekata, kao i drugih građevinskih inženjera i arhitekata zaposlenih u državnim građevinskim službama (Nestorović 1937, 62–63; Đurić-Zamolo 1981, 22, 29, 32, 36, 40, 44, 67, 79, 86, 88, 96, 115), ali i graditelja koji su radili kao privatni preduzimači, na pr. inženjeri Miloš Savčić i Jovan Smederevac.³⁵ Pojedine manje porodične kuće su, prema tuđim ili svojim planovima, podizali i građevinari-preduzimači, kao što su bili Ernest Gajzler, *baumajstor* Haderera iz Beča, Štajnlehnerovi (otac Josif, sin Josif i unuk Gliša) i Jovan Štok.³⁶

Međutim, da bi se proces modernizacije i uvođenja evropskih standarda u izgradnji zakonski utemeljio bilo je neophodno donošenje akata koji će propisati načine izgradnje na teritoriji gradskog reona, kao i način usvajanja planova, njihovog sadržaja i sl. Na dalji uspon građevinarstva presudno je uticalo donošenje *Zakona građevinskog za varoš Beograd* (decembra 1896) i *Građevinskog pravilnika za varoš Beograd* (marta 1897, izmenjenog i dopunjenog u pojedinim odredbama decembra 1898). Tek nakon njihovog usvajanja i sprovođenja, graditeljstvo u Srbiji je dostiglo savremene standarde razvijene Evrope u uključilo se u tokove modernog urbanog i arhitektonskog razvoja. Pojava prvih zakonskih propisa i standarda značajno je uticala na urbane, konstrukcijske, prostorne i oblikovne karakteristike stambenih zgrada. Zakonsko definisanje prostora gradskog

33 S. Stojanović navodi da među arhitektama starije grupe "*Ilkić se smatra kao radnik najplodniji i najdubovitiji*". (Vidi: Stojanović 1912, 21–22).

34 Palata Narodne banke kraljevine Srbije je izgrađena 1888–1890. (Vidi: Babić 1960, 7).

35 Inž. Savčić je nakon studija u Nemačkoj i povratka u zemlju 1891. sa arh. G. Bekerom osnovao privatni biro za projektovanje i izvođenje. Približno u isto vreme, oko 1893. i J. Smederevac je otvorio privatni biro. M. Antonović je takođe krajem 19. veka imao privatni biro. (Vidi: Stojanović 1912, 31–37; Đurić-Zamolo 1981, 17, 91, 94).

36 J. Štajnlehner je svoje delovanje započeo u prvoj polovini 19. veka, njegova porodica je gradila najznačajnija državna zdanja (Kapetan Mišino zdanje, Narodno pozorište i Kraljev dvor). (Vidi: Stojanović 1912, 53–54; Gordić 1966, 31, 37).

reona na kom su važili građevinski propisi, direktno je uticalo na to da se stambene zgrade podignute u granicama reona, po važećim propisima i standardima, svojim oblikom, dispozicijom, kvalitetom gradnje i opremljenosti znatno razlikuju od kuća koje su stihijski građene na okolnom prostoru, van reona, bez poštovanja osnovnih normi gradnje. Da se u zakonu vodilo računa o poboljšanju uslova života u gradu, govori podatak da je radi dobre insulacije domova propisano da „... *visina kuća od trotoara do streje na sme biti veća od širine ulice...*” i da se u ulicama „... *isključivo za obitavanje...*” ne smeju podizati zgrade koje bi zbog svoje namene bile „... *na dosadu građanstvu...*”.³⁷ Uvođenje zakonske odredbe da za sve nove zgrade treba da se priloži overeni projekat, sprečilo je dalju izgradnja nekvalitetnih zgrada, koje su bile delo zidarskih majstora, a ne školovanih inženjera i arhitekata.

Novim propisima je uvedeno i izvesno zoniranje u okvirima varoši, jer je bilo predviđeno da se u centralnim delovima grada podižu zgrade u kontinualnom nizu, na regulacionoj liniji ulice i celom širinom parcele, dok je u pojedinim delovima, na primer na zapadnom Vračaru, bila predviđena izgradnja *slobodnih vila*, slobodnostojećih zgrada u prostranim baštama. To je uticalo da se svojim specifičnim likom, karakterom arhitekture i identitetom izdvoje pojedini kvartovi, posebno istočni i zapadni Vračar, koji i danas predstavljaju rezidencijalni ambijenti specifične reprezentativne arhitekture (Krunska ulica, Smiljaničeva, Zorina, Kneza Miloša i dr).³⁸

Centralni delovi grada i glavne trgovačke ulice (na Terazijama i Zelenom vencu, u Knez Mihailovoj, Kolarčevoj, Vase Čarapića i Kralja Petra) su zadržale svoj trgovačko-poslovni karakter, gde su se gradili nizovi jednospratnih zgrada, sa lokalima u prizemlju i jednim ili dva stana na spratu. Najreprezentativnije jednospratne zgrade sa dućanima u prizemlju podignute su od kraja šezdesetih do kraja osamdesetih godina u novoj Knez Mihailovoj ulici. One danas nisu sačuvane na celom potezu te ulice, ali je najstariji ambijent u delu od Delijske česme do Kalemegdana (od Vuka Karadžića do Pariske) relativno dobro očuvan sa nizom jednospratnih trgovačkih zgrada koje svedoče o njenom nastanku i danas su najznačajnija njena vrednost. O modernom karakteru ulice, na samom početku njenog razvoja, svedoče prve dvospratne višeporodične poslovno-stambene zgrade *R. Barlovca* (Knez Mihailova 40, oko 1872, arh. A. Bugarski), *K. Mesarovića* (Knez Mihailova 18, 1883, arh. A. Bugarski) i *N. Spasića* (Knez Mihailova 33, 1889, K. A. Jovanović), oblikovane po ugledu na monumentalne *gradske palate* s većim brojem reprezentativnih stanova za rentiranje, građene krajem 19. veka u srednjoevropskim prestonicama. Tokom poslednje decenije 19. veka nastavljeno je sa izgradnjom dvospratnih *stambenih palata* – veoma reprezentativni predstavnici su *palata osiguravajućih društava*

37 Član 19. Zakona. (Vidi: Maksimović 1978, 27).

38 Građevinski pravilnik je predviđao „... *podizanje zgrada po tipu vila*” samo u ulicama u kojima nisu trgovinske i zanatske radnje. Vile su trebale da budu povučene 5m od regulacione linije, jedino je u Ulici Kneza Miloša bilo dopušteno da vile budu na regulacionoj liniji. (Vidi: Maksimović 1978, 28, 33).

„*Nord Britiš i Merkantil*” u Knez Mihailovoj ulici i palata „*Anker*” na Terazijama, obe izgrađene 1899. godine prema projektu arh. Milana Antonovića (Đurić-Zamolo 1981, 12–14; Nestorović 2006, 337–349; Roter-Blagojević 2006, 56–57).

Ipak, prizemne jednorodnične kuće su i dalje činile najveći deo rezidencijalnog fonda van najužeg gradskog centra – na Kosančićevom vencu, Dunavskoj padini, zapadnom Vračaru, Kopitarevoj gradini i u drugim perifernim delovima varoši. One su se gradile u solidnoj masivnoj konstrukciji, sa zidovima od kamena i opeke i fasadama sa stilskim elementima obrađenim u malteru. Posebna pažnja posvećivana je obradi prozorskih otvora, ulaznih portala, krovni venaca, atika i slično. Najreprezentativniji primeri su bili: *kuća Alekse Krsmarovića na Terazijama* (Terazije 34, 1885. arh. J. Ilkić), *kuća arhitekta Ilkića na zapadnom Vračaru* (M. Pocerca 32, 1895. arh. J. Ilkić) i *kuća porodice Vučo na Slaviji* (Deligradska 2, 1893. arh. D. T. Leko). Pored njih izgrađeni su i pojedini izuzetni primeri spratnih rezidencija imućnih građana, kao što su *kuća Milana Piroćanca ispod Pozorišta* (Francuska ul. 7, oko 1885. arh. J. Ilkić), *kuća Dimitrija Krsmarovića kod Saborne crkve* (Kneza S. Markovića 2, 1898 – 1899. arh. M. Ruvidić), *kuća Marka Stojanovića* (Pariska 15, 1899–1900. arh. K. A. Jovanović), i *kuća Jevrema Grujića* (Svetogorska 17, 1896. arh. M. Kapetanović) (Roter-Blagojević 2006, 58).

Siromašni žitelji živeli su na obodu varoši oko gradskog reona, na Paliluli i istočnim i južnim delovima Vračara u skromnim stanovima, sa jednom ili dve sobe, koji su bili u samostalnim prizemnim zgradama ili su se nizali u prizemnim dvorišnim krilima. Do danas su sačuvani samo pojedini skromni primeri ovih kuća u veoma lošem stanju, koji rapidno nestaju, a zamenjuju ih savremene višespratnice.³⁹

Krajem XIX veka započela je i gradnja kuća za odmor – *poljskih vila* ili *vila letnjikovaca* na padinama *Topčiderskog brda* i *Senjaka*, na prostoru južno od Mostara, za koje V. Karić 1887. godine navodi da su bile: „... *lepe gospodske kuće u vinogradima*...”⁴⁰

Začetak identiteta moderne evropske metropole početkom XX veka

Početak novog veka izgrađeni prostor varoši znatno se proširio tako da je utvrđena nova teritorija gradskog reona (1906) – od *Trošarinske stanice na Topčiderskom drumu* i dalje dolinom *Mokroluškog potoka*, preko imanja V. Kalenića, *Grobljanskom ulicom*, odakle je izbijala na Dunav (Maksimović 1970, 315). Ona se približno poklapa sa

39 Prostor oko Trga Slavija počinje da se izgrađuje već sedamdesetih godina 19. veka o čemu svedoči prizemna kuća izgrađena u Beogradska 21 oko 1870. Posle osamdesetih godina bio je parcelisan prostor iznad Zorine ulice, više *Englezovca*, tzv. *Grantovac*, između dan. Maršala Tolbuhina i Krunske ulice. (Vidi: Roter-Blagojević 2006, 57–58).

40 Poznati primeri su: Simićev letnjikovac – *Vila Miomir* podignut 1885. i Vila Đ. Pavlovića (Vase Pelagića 40), danas poznata kao *Kuća kralja Petra*, 1896. U zaostavštini arh. Konstantina A. Jovanovića pronađene su skice za dvorac – letnjikovac i vilu, ali nema podataka da li su one bile rađene za investitora u Srbiji. (Vidi: Roter-Blagojević 2006, 59; Babić 1960, 25–26).

granicama prostora koji je u novije vreme, Generalnim planom 2021, definisan kao *Stari Beograd* i u procesu je proglašenja za spomenik kulture.⁴¹

Grad se i dalje širio, te je do 1910. on zahvatio i prostor prema jugu i jugoistoku, oko *Čuburskog* i *Bulbuderskog potoka* (danas prostor oko Južnog bulevara). Takođe su regulisani i novi blokovi na istočnm Vračaru, tzv. *Grantovca* (između današnje Beogradske, Krunske i Makenzijeve ulice) (Roter-Blagojević 2006, 60–61). Van ove regulisane gradske teritorije i dalje se spontano naseljavalo stanovništvo koje nije moglo da plati visoku rentu stanova u varoši, ni preskupe slobodne parcele u granicama reona. Gradska uprava se, kao i u prethodnom periodu, i dalje suočavala sa problemom bespravne izgradnje, nekontrolisanog širenja grada i prenaseljenosti postojećeg stambenog fonda.⁴²

Beogradska opština i dalje nije imala jasno izgrađenu politiku sveobuhvatnog razvoja grada već je, zbog nedostatka materijalnih sredstava, sprovodila samo parcijalne akcije tehničkog uređenja pojedinih delova (Maksimović 1970, 317). Nakon dobijanja stranog zajma Opština je bila u mogućnosti da formira *Tehničku upravu* (1910) koja je trebalo da se bavi planiranjem i praćenjem regulacije i izgradnje. Za direktora je postavljen Eduar Leže, mladi inženjer iz Pariza (Nedić 1976, 206, 209). Međutim, izgradnja i uređenje grada i dalje su tekli bez sveobuhvatnog plana, te su beogradski inženjeri i arhitekta stalno kritikovali gradsku upravu zbog neadekvatnog pristupa rešavanju gradskih problema. Oni su se, po ugledu na evropske metropole, zalagali za izradu Generalnog urbanističkog plana kojim bi se definisala ukupna politika razvoja grada i osmislila estetska slika grada u duhu novih modernih evropskih urbanističkih teorija. Ali *Generalni urbanistički plan* koji je 1912. godine izradio francuski arhitekta Alban Šambon nije ispunio očekivanja. Mada je plan bio prvi pokušaj da se oblikuje celovita slika grada i u jedinstvenu celinu povežu stari i novi delovi, na njemu je preovladala težnja ka oblikovanju monumentalnih kompozicija sa značajnim javnim građevinama, u duhu prevaziđenog evropskog akademskog urbanizma prethodnog perioda. Grad je samo formalno preoblikovan u monumentalnu evropsku metropolu sa reprezentativnim bulevarima i trgovima, po ugledu na Peštu, Beč i Pariz, dok su suštinski problemi grada i očuvanje identiteta i nasleđene urbane strukture ostali su zanemareni (Milutinović 1980, 221–237).

Ipak, novi vek je doneo značajne promene u arhitektonskom oblikovanju javnih i privatnih zdanja. Pored graditelja koji su bili aktivni krajem XIX veka na arhitektonsku scenu stupa veliki broj novih mladih autora. To su bili graditelji školovani u inostranstvu, uglavnom na nemačkim akademijama i visokim tehničkim školama, i zaposleni kao državni službenici u Ministarstvu građevina, Ministarstvu vojnom, Beogradskoj opštini i na Tehničkom fakultetu – Dragutin Đorđević, Nikola Nestorović, Petar Bajalović,

41 Teritorija Starog Beograda iz *Nacrtu Generalnog urbanističkog plana 2021*. definiše se na približno istoj teritoriji – do Dunavske, Cvijićeve, Grobljanske, Golsvortijeve, Bulevara oslobođenja i Bulevara F. Deperea. (Vidi: *Nacrt Generalnog plana* 2002, 162).

42 Godine 1900. 69 769 žitelja je stanovalo u 5 692. kuće, dok je 1910. odnos bio 89 876 stanovnika na 6 964 domova. (Vidi: Radovanović 1974, 270–271, 291).

Branko Tanazević i Milenko Turudić (Đurić-Zamolo 1981, 20, 36, 79, 106; Roter-Blagojević 1997, 152–159). Takođe, bili su prisutni i graditelji iz prvih generacija arhitekata školovanih na *Arhitektonskom odseku Tehničkog fakulteta* (osnovanog 1897), Jelisaveta Načić i Stojan Titelbah. Veliki broj zgrada su projektovali i izgradili inženjeri i arhitekta koji su imali privatne tehničke biroe – *tehničke kancelarije*, kao što su bili Miloš Savčić, Jovan Smederevac, Stojan Veljković, Sava Dimitrijević, Jovan Novaković, Matija Šnajder, Oto Lorenc i drugi (Stojanović 1912, 18–25, 31–37). Pored njih zabeležena su i imena brojnih građevinarâ: braća Spasić, Janačko Kostić, Đura Nikolić, Andra Jovanović, braća Filip i Vojin Stojanović, Ivan Stojanović, Gavra Saboljević, Neško Đorđević, Zarije Radosavljević, Milan Bogdanović, Mijajlo Jovanović, Bogdan Damjanović, Stevan Huibler, Jozef Gara i Gašpar Miler (Stojanović 1912, 53–78).

Strani i domaći graditelji, uglavnom školovani *na strani*, doneli su nove tendencije u oblikovanju privatnih zgrada, koje se ogledaju, uglavnom, u znatno modernijim koncepcijama prostornog sklopa zgrada i organizacije stanova, kao i u promenama vezanim za kompoziciju fasada i eklektičniju primenu stilskih i modernih, secesijskih i Ar-Novo (*Art Nouveau*), dekorativnih elemenata. Slikovita i koloristički bogata secesijska arhitektura, kombinovana sa elementima klasične barokne i nacionalne srednjovekovne arhitekture, tzv. Srpsko-vizantijskog stila, daje poseban identitet arhitekturi srpske prestonice. Moderni uticaji se prepoznaju i u podizanju prvih trospratnih stambenih plata s većim brojem stanova za rentiranje zahvaljujući upotrebi novog materijala – armiranog betona i savremenijih konstrukcijskih rešenja. Novina je i to što se fasadne površine oslobađaju od punih zidnih masa, jer se na fasadama otvaraju veći otvori i obezbeđuje se veća osunčanost stanova i bolje vizure (Roter-Blagojević 2006, 62–67, 299–357).

Brzi razvoj grada i velika potražnja stambenog prostora uticali su na povećanje vrednosti gradskog zemljišta i pojavu špekulisanja prilikom izgradnje višespratnih zgrada sa stanovima za prodaju ili rentiranje, što je bio negativan uticaj progressa. To je naročito bilo izraženo kod zgrada u centralnom delu grada, jer se kod njihove izgradnje maksimalno koristila površina placa, te su se mnoge prostorije osvetljavale preko malih svetlarnika, *okan*,⁴³ što nije pružalo zdrave uslove života u njima. Ipak, i pored izuzetno žive građevinske delatnosti i napretka, u Beogradu su se i dalje, pretežno, gradile prizemne i jednospratne zgrade, skromnih razmera, sa prostranim baštama. Podaci iz popisa 1906–07. godine potvrđuju da je grad još uvek imao karakter nerazvijene varoši, a ne metropole, jer je bio naselje prizemnih kuća, koje su činile 83% ukupnog fonda, dok je jednospratnica bilo 16%, a samo 1% višespratnica (ili svega 60 zgrada). Pored toga postojeći stambeni fond je bio lošeg kvaliteta, o čemu govori podatak da je 52,7%

43 U članu 30. *Građevinskog pravilnika za varoš Beograd*, od 1. marta 1897. navodi se: „Okna (dvorista) za osvetljenje moraju imati najmanje 12 kvadratnih metara površine, ako imaju da osvetle sobe i kujne, a ako osvetljavaju hodnike, nužnike i druge prostorije, u kojima se ne obitava, najmanje 6 kvadratnih metara površine. Okna za ventilaciju nužnika ne mogu imati manju površinu od jednog kvadratnog metra. (Vidi: Roter-Blagojević 2006, 64).

stanova, uglavnom najamnih, imalo nedostatke (Đurić-Zamolo 1980, 9; Maksimović 1983, 31).

Velike dvospratne i trospratne stambene palate, sa poslovnim sadržajima u prizemlju i stanovima na spratu, uglavnom su, i u ovom periodu, građene u glavnim trgovačkim ulicama u centralnom delu grada, a podizala su ih osiguravajuća društva, banke, štedionice i bogati građani. Specifičan spoj poslovne i stambene namene ostvaren je kod velikog trospratnog bloka koji je izgradila *Beogradska zadruga* u Karađorđevoj ulici, kod koga je u delu ka *Svetonikoljskom trgu* bio *Hotel „Bristol“*, a ka *Maloj pijaci* stanovi (Karađorđeva 48–50, projektovana 1910, završena 1912, arh. N. Nestorović). Izgradnjom *Palate Beogradske zadruge* (Karađorđeva 48, 1907. A. Stevanović i N. Nestorović) i *zgrada Đorđa Vuča* (Karađorđeva 61, 1908. D. T. Leko) *Mali pijac* postaje jedan od najreprezentativnijih ambijenata varoši. I u drugim prometnim trgovačkim ulicama podignute su brojne trospratne i dvospratne zgrade među kojima su se, po svojim dimenzijama i bogatoj arhitektonskoj obradi one podignute na na *Prestolonaslednikovom trgu* (Terazijama) – *Palata „Atina“* (Terazije 28, 1902. D. T. Leko), *palata J. Jovanovića-Šapčanina, rentijera* (Terazije 7, 1902. D. Vladislavljević i M. Savčić), *palata V. Markovića* (Terazije 38, oko 1905. N. Nestorović i A. Stevanović) i *palata M. Viktorovića, dvorskog apotekara*, (Terazije 22, oko 1910. Matia Šnajder). Pored toga i deo tadašnje Dubrovačke ulice (dan. Kralja Petra), između Knez Mihailove i Vasine, dobija veoma reprezentativnu secesijsku arhitekturu i prepoznatljiv izgled izgradnjom *zgrade Žaka Bulija* (Kralja Petra 58, oko 1910. S. Titelbah), *zgrada Arona Levija* (Kralja Petra 39, 1907. S. Titelbah) i *zgrada S. Stamenkovića* (Kralja Petra 41, 1906–07. N. Nestorović i A. Stevanović). Kod ovih modernih stambenih palata pojavljuje se, po ugledu na evropske prestonice, novi element uličnog pročelja mezanin, međusprat između poslovnog i stambenog dela, prisutan kod *palate Dimitrija Živadinovića* (Knez Mihailova 41, 1912, K. A. Jovanović), *palate Smederevske kreditne banke* (Terazije 39, 1910, M. Ruvidić), *palate Banke Nikole Boškovića* (Dr D. Jovanovića 1, 1914, N. Nestorović) i *palate Vračarske štedionice* (Kralja Milana 9, 1906, D. Vladislavljević). On pokazuje dalje približavanje graditeljstva u srpskoj prestonici tadašnjim evropskim modernim arhitektonskim trendovima (Đurić-Zamolo 1980, 56; Đurić-Zamolo 1981, 80–81; Nestorović 2006, 446–451, 457–492; Roter-Blagojević 2006, 64–65).

Posebno značajnu novinu, koja govori o usvajanju progresivnih koncepata sa Zapada, predstavljaju stambene zgrade socijalnog karaktera koje je podigla Beogradska opština je 1910–1911 godine u tzv. *Dunavskom kraju*, industrijskom delu varoši, odnosno *prvi radnički stanovi* prema projektu prve žene arhitekte u Srbiji Jelisavete Načić. Kompleks sa više jednospratnih zgrada sa više stepenišnih vertikalna okruživao je zajedničko dvorište iz koga se ulazilo u zgrade.⁴⁴

44 Nalaze se na uglu ulica Đ. Đakovića 13 i Gundulićevog venca. (Vidi: Đurić-Zamolo 1981, 71).

Kao što je već rečeno, Beograd je dominantno bio naselje prizemnih porodičnih kuća, koje su najzastupljenije bile na Dunavskoj padini, sa novim delovima od *Vidinske ulice* (danas Cara Dušana) ka Dunavu (Budimska, Knez Miletina, Carigradska, Gundulićev venac i dr.) i na zapadnom Vračaru (Deligradska, Birčaninova, Katićeva, Vojvode Milenka i Kneza Miloša), sa novim delovima na prostoru *Savinca* (Kneginje Zorke, Mačvanska, Mutapova, F. Kljajića i dr.). Formirane su i nove ambijentalne celine sa veoma lepo oblikovanim prizemnim porodičnim kućama u kojima su živeli državni činovnici, profesori, advokati, generali i pukovnici kraljeve vojske i drugi viđeniji građani – na *Kopitarevoj gradini* (J. Četković, Hilendarska, Đ. Daničića i dr.) i na istočnom Vračaru, tzv. *Grantovcu* (Kneginje Zorke, Kumanovska, Smiljanićeva i dr.). Mogu se izdvojiti porodične kuće koje su i danas sačuvane i daju posebni značaj ambijentima u kojima se nalaze – *kuću Jovana Cvijića* (Jelene Četković 5, 1905) i *kuću Dragoljuba Antonovića* (Hilendarska 9, 1907. M. Antonović) obe na Kopitarevoj gradini; *kuća prof. Nikole Nestorovića* (Kneza Miloša 40, 1903. N. Nestorović) i *kuću prof. Henriha Lilera* (Vojvode Milenka 50, 1903, Josipa Kovačevića) obe na zapadnom Vračaru (Roter-Blagojević 2006, 65–66).

Posebno su značajni sačuvani projekti za veće slobodnostojeće zgrade, povučene od regulacije ulice i okružene baštom, u današnjoj Krunskoj i okolnim ulicama, ukazuju da je neposredno pred Prvi svetski rat bila planirana izgradnja tzv. *vila* u ovom, nakon rata, ekskluzivnom rezidencijalnom delu grada. Takođe, na osnovu zapisa savremenika saznajemo da je nastavljena izgradnja *poljskih vila* ili *vila letnjikovaca* na Topčiderskom brdu, jedan od primera je *vila trgovca Žike Bogdanovića*.⁴⁵

Pored navedenih solidno građenih prizemnih porodičnih kuća sa manje ili više izraženom klasičnom akademskom ili modernom secesijskom dekorativnom obradom spoljašnje arhitekture, u prvoj deceniji XX veka, kao i u prethodnom periodu, građene su i znatno skromnije zgrade, s dvorišnim krilima koja su obuhvatala zajednička dvorišta, iz kojih se ulazilo u više malih stanova.⁴⁶ Njihova arhitektura je bila veoma jednostavna, prilagođena skromnim materijalnim mogućnostima vlasnika, o čemu govori i njihov položaj, uglavnom na samom obodu varoši gde su, kao na primer na tzv. *Novom selištu*, na nekadašnjim utrinama ili njivama, podignute brojne male kuće čiji su vlasnici bili sitni činovnici, trgovci, zanatlije i slično, ipak one su ovim krajevima davale poseban slikoviti karakter i duh koji danas nestaje zajedno sa ovim skromnim domovima.

⁴⁵ Sačuvani su projekti za vile: prizemne u Smiljanićevoj 45 (1905), Krunskoj 54 (1908), Krunskoj 58 (1910); i spratne u Krunskoj 73 (1905) i Krunskoj 55 (1914). (Vidi: Đurić-Zamolo 1980, table 333, 407, 254 i 329). Bogdanovića vila bila je podignuta prema projektu arh. J. Novakovića. (Vidi: Stojanović 1912, 27–28)

⁴⁶ Prema popisu iz 1907. dvorišni i jednosobni stanovi činili su 51% građevinskog fonda. Brojni primeri su izgrađeni na *Novom selištu- Čuburi*. (Maksimović 1983, 30–32)

Zaključak

Istorijska arhitektura je utkana u kolektivno sećanje stanovnika grada, formirano unutar urbanih struktura, i prema mišljenju Alda Rosija, predstavlja svest o gradu i preobrazava postojeći prostor u delo zajednice. „*Verovatno da nam ovaj značaj istorije, kao kolektivnog sećanja, shvaćene kao odnos zajednice sa mestom i idejom o njemu, omogućava ili pomaže da shvatimo značaj urbane strukture, njene osobenosti, kao i značaj arhitekture grada koja predstavlja formu te osobenosti.*” (Rosi 1996, 199–201).

Izloženi prikaz opšteg razvoja stambenog graditeljstva Beograda tokom XIX i na samom početku XX veka, kroz opisivanje njegovih osnovnih karakteristika i raznovrsnosti vrsta stanovanja i njihove arhitekture, daje nam mogućnosti da sagledamo osobenosti pojedinih faza razvoja, iz kojih nam je danas ostao relativno mali broj zgrada. Kuće iz početne etape razvoja, do sedamdesetih godina XIX veka, najmanje su zastupljene, zbog čega je izuzetno značajno očuvanje ono malo primera što je preostalo kako bi se shvatila slojevitosti razvoja stambenih vidova u vremenu kada se Srbija uključivala u savremene evropske tokove. Stambena arhitektura se tokom ovog, dosta teškog, perioda ipak stalno unapređivala i približavala modernim evropskim standardima života, što je posebno bilo vidno od osamdesetih godina XIX veka. Puna integracija u razvijenije okruženje ostvarena je tek neposredno pred Prvi svetski rat, kada su višespratne poslovno-stambene palate moderne arhitekture i konstrukcije reprezentovale konačno dostizanje evropskog nivo graditeljstva.

Mada je istorijski građevinski fond iz perioda do Prvog svetskog rata očuvan u Beogradu veoma skroman, on je izuzetno raznovrstan i oslikava način života različitih kategorija gradskih žitelja i njihova estetska shvatanja. Trebalo bi ga sačuvati u njegovoj ukupnosti, a ne samo kroz najreprezentativnije primere, jer je on osnovni element koji danas gradi osobeni karakter, autentičnost i ambijentalne vrednosti pojedinih istorijskih rezidencijalnih delova prestonice. Pored toga on je istinsko svedočanstvo negovanja starih tradicionalnih vrednosti i dostignutih novih modernih kulturnih vrednosti. Njihovim nestankom nepovratno se gube materijalni dokazi izvorne strukture i izgleda pojedinih delova grada na samom početku njihovog nastanka (Savske varoši, Kosančićevog venca, Dunavskog kraja, Grantovca, Stare Palilule, Novog selišta-Čubure i dr). Fragmentarnim čuvanjem samo pojedinih istorijski ili arhitektonski vrednih zgrada gubi se i celovitost ovih istorijskih stambenih ambijenata. Takođe, značajno se umanjuje i vrednost sačuvanih primera, jer se njihova vrednost u velikoj meri zasniva na tome što su one deo određenog ambijenta specifičnih karakteristika i istorijskog razvoja. Zajedno sa zgradama nestaje i nematerijalna kulturna baština, karakter i odnos prema korišćenju prostora, kao i specifični socijalni odnosi koji su im davali posebno značenje, specifičan duh i identitet istorijskim ambijentima grada.

Literatura:

- Babić, Lj. 1960. „Život i rad arhitekta Konstantina A. Jovanovića, posebni deo.” *Zbornik Arhitektonskog fakulteta* 6.
- Deroko, A. 1968. „Narodno neimarstvo II.” *Spomenik SANU* 118.
- Dženks, Č. 1985. *Jezik postmoderne arhitekture*. Beograd.
- Đurić Zamolo, D. 1977. *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867*. Beograd.
- 1980. *Beograd 1898 – 1914, iz arhive Građevinskog odbora*. Beograd.
- 1981. *Graditelji Beograda 1815–1914*. Beograd.
- EXPEDITIO – Centar za održivi prostorni razvoj. 2005. *Evropske konvencije i preporuke u oblasti kulturnog nasleđa*. Kotor: EXPEDITIO – Centar za održivi prostorni razvoj.
- Gombrich, E. H. 2002. „In search of Cultural history.” in: *Reading Architectural History*, ed. D. Arnold. London/New York.
- Gordić, G. 1966. „Arhitektonsko nasleđe grada Beograda I.” *Saopštenja ZZSKGB* 6.
- Jukilehto, J. 2002. „Aspekt autentičnosti.” *Glasnik Društva konzervatora* 26.
- 2003. „Konzervacija između prakse i teorije.” *Glasnik Društva konzervatora* 27 10–12.
- 2004. „Konzervacija i razvoj u istorijskim urbanim prostorima.” *Glasnik Društva konzervatora* 28.
- Kanic, F. 1967. „Kraljevina Srbija i srpski narod.” u: *Beograd u devetnaestom veku, iz dela stranih pisaca*. Beograd.
- Kojić, B. 1949. *Stara gradska i seoska arhitektura u Srbiji*. Beograd.
- Kolarić, M. 1966. *Klasicizam kod Srba*. II. Beograd: Građevinarstvo-Narodni muzej.
- Maksimović, B. 1938. *Urbanizam u Srbiji*. Beograd.
- 1970. *Urbanistički razvoj Beograda 1830–1914*. Beograd.
- 1978. *Idejni razvoj srpskog urbanizma*. Beograd.
- 1983. *Ideje i stvarnost urbanizma Beograda*. Beograd.
- Milutinović, M. 1980. „Alban Šambon – Generalni urbanistički plan Beograda.” *Godišnjak grada Beograda* 27.
- Ministarstvo kulture Republike Srbije (MKRS). 2009. *Konvencija o zaštiti nematerijalne kulturne baštine*. Beograd.
- Nacrt Generalnog plana Beograda 2021*. 2002. Beograd.
- Nedić, S. 1976. „Urbanističko uređenje Beograda od 1886 do 1914.” *Godišnjak grada Beograda* 23.
- Nenadović, S. 2002. *Ilustrovani rečnik izraza u narodnoj arhitekturi*. Beograd.
- Nestorović, B. 1955. „Evolucija beogradskog stana.” *Godišnjak grada Beograda* 2.
- 1962–63. „Kapetan Mišino zdanje.” *Godišnjak MGB* 9–10: 81–97.
- 2006. *Arhitektura Srbije u XIX veku*. Beograd.
- Nestorović, N. 1937. *Građevine i arhitekti u Beogradu prošlog stoleća*. Beograd.
- Nikić, Lj. 1976. „Iz arhitektonske delatnosti Aleksandra Bugarskog u Beogradu.” *Urbanizam Beograda* 46.

- Norberg-Schulz, C. 1978. „Building in Old Settings as a Problem of Place.” *New Building in Old Settings*.
- Norberg-Šulc, K. 1999. *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd.
- Radovanović, M. 1974. „Demografski odnosi 1815–1914.” u: *Istorija Beograda*. II. Beograd.
- Rosi, A. 1996. *Arhitektura grada*. Beograd.
- Roter-Blagojević, M. 1997. „Nastava arhitekture na višim i visokoškolskim ustanovama u Beogradu.” *Godišnjak grada Beograda* 46: 125–168.
- 1998. „Pojava prvih zakonskih propisa i standarda u oblasti građevinarstva u Srbiji tokom 19. i početkom 20. veka.” *Izgradnja* 5 (maj).
- 2006. *Stambena arhitektura Beograda u 19. i početkom 20. veka*. Beograd.
- Roter-Blagojević, M., M. Nikolić. 2008. „Značaj očuvanja identiteta i autentičnosti u procesu urbane obnove grada – uloga stambene arhitekture Beograda s kraja 19. i početka 20. veka u građenju karaktera istorijskih ambijenata.” *Nasleđe* 9.
- Roter Blagojević, M. 2010. „Redefinicija odnosa prema očuvanju stambene arhitekture Beograda 19. i 20. veka.” u: *Očuvanje graditeljskog nasledja – stvarno i moguće*. Beograd.
- Stojanović, S. 1912. *Srpski neimar*. Beograd.
- Tournikiotis, P. 1999. *The historiography of modern architecture*. Cambridge, Massachusetts
- Vujović, B. 1986. *Umetnost obnovljene Srbije 1791–1848*. Beograd.
- Zmorski, R. 1967. „Na Savi i Dunavu.” u: *Beograd u devetnaestom veku, iz dela stranih pisaca*. Beograd.

Abstract: Creating the new modern cultural identity of Belgrade

Urban reconstruction and construction a new buildings in historical ambiances of Belgrade have an increasingly negative approach to safeguarding the oldest residential houses, erected prior to the WWI, as they are mostly in a bad state of preservation. Important is to stopped such a trend and to bring it into harmony with the modern protection doctrine as seen elsewhere in the world, standing up for a human dimension of the sustainable development and respecting the identity, authenticity and layers of historical ambiances. And it is the family houses and the apartment buildings, built in the 19th and the early 20th century, that in these modern times testify to the beginnings of the modern development and prosperity of Belgrade. They reflected the Serbian integration into the European trends, but also the centuries long history of the Ottoman influence. On the one hand, they feature global characteristics of the European residential concept, and on the other, there are numerous authentic characteristics that distinguish them, bestowing them with a special value of the preserved identity and autochthon tradition. With their disappearance, the essential historical and cultural values of old ambiances disappear as well, the evidence of their origins and development, a layered character of architecture and its recognisability. Consequently, the perpetual development of the residential concept in Serbia and its modern design outcome in the subsequent periods are rendered hard to observe.

Keywords: identity, tradition, authenticity, built heritage, residential architecture